

Манаш Қозыбаев,
академик

XX ҒАСЫРДЫҢ ҰЛЫ РЕФОРМАТОРЫ*

Адам баласының тарихында 70 миллиардтаған жандар келіп, олардың басым көпшілігі қара басынан аса алмай өмір кешті, өтті, кетті. Ахаң сөзімен айтсақ, «Сасық ми, салқын жүрек санасыздар, алаңсыз ақ малтасын езіп жатыр».

Әрине, олардың ішінде жанып туған, жарып туған өзгеден бөлек, елден ерек орнын танып туған тұлғалар болмаса, Назым Хикмет айтқандай, әлемді қара түнек басар еді.

Егер сен жанбасаң, жанартау боп атылып,
Егерде ол жанбаса, аруақты шақырып.
Егерде біз жанбасақ, замананы сапырып,
Барша әлемді басар сонда түнек пенен қапырық.
Қалар ма еді о дүние, топырақ боп шашылып.¹

– деп ақын тебіренсе, Ахаңның

Мен бұқтым, жатым,
Сен бұқтың, жаттың,
Кім істейді, қызмет?!

– деп, ұлтына қызмет істер перзент іздеуі, «ұл туып, ұлы жолда қызмет етсе, онан зор ұлтқа бар ма ырыс деген», – үндеуі осыдан.

Міне, осылай өмірде жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар шығады. Дүлділ дара келеді. Дана атанады. Дана өз заманасынан озып туады, тозық елді озық етемін деп замана кесапаттарымен белдеседі, ойымен, ісімен, қалдырып кеткен үлгісімен алыптарымен теңдеседі.

XX ғасыр даналарының бірі – Ахмет Байтұрсынұлы. Ахаңның өмірі, тағдыры, мұрасы – оның ғасырдың ұлы перзенті екендігінің айғағы. Ол күрескен кесапаттар – надандық, қараң-

* Ықшамдалған нұсқасы.

¹ Аударма автордікі

ғылық, ұйқышылдық, адами хайуандық, отаршылдық, ұлттың азуы мен тозуы, оның бұратаналық болмысы, жараланған жан жарасы, құлшылдық санасы, таланған жері, қансыраған тілі, шоқындыру саясатынан жансыздана бастаған діні, орыстандырыла бастаған ділі. Бір сөзбен айтқанда, қазақ халқының болашақта болу-болмау альтернативасы.

Ахаң тағдыры – ел тағдыры.

«Ұлт ырысы», «өркениет ырысы», «олжалы жерде үлестен», «ордалы жерде орыннан», «жоралы жерде жолдан» қазақ халқы қалмауын ойлаған, «ұлттық құтқару майданының сардары, XX ғасырдағы ұлттық ренессанстың бастауы Ахмет Байтұрсынұлы планеталық ойшылдар қатарынан орын алары даусыз. Ахаң бар әлемдік ұлылар галереясында XX ғасырдың ұлы гуманисі Ганди, түркі әлемін оятқан Кемал Ататүрік, шілдің боғындай шашыраған араб әлемінің басын қосқан Насер, әккі отаршыл Ресейді еңіреткен, XX ғасырдың Шамилі – Дудаев, әлемдегі әрбір төртінші адамның жан дүниесін елжіреткен Ден Сяо Пин, тұңғыш ғарыш перзенті Гагарин, адам құқының қорғаны Сахаров, алты Алаштың арысы Әлихан Бөкейханов сияқты біртуар тұлғалар тұр.

Әрине, Ахаңды планеталық санаттағы ойшыл, ұлы ағартушы-гуманист, XX ғасырдың ұлы реформаторларының бірі, бір де болса бірегейі деуімізді дәлелдеу алда тұр.

Байтұрсынұлытану – қазақ қоғамдық ғылымының өте жас саласы. Ол – Шоқан, Ыбырай, Абай жүргізген ағартушылықтың отаршылдыққа қарсы ұласқан күрес тарихының құрамды бөлігі, ол – XX ғасырда алаш зиялылары негізін салған ұлттық ренессанстың бастауы. 1923 жылы қазақ елі Ахаңның 50 жылдығын тойлады, С.Сейфуллин, М.Әуезов бастаған қазақ зиялылары Байтұрсынұлытанудың бастауында тұрды. Байтұрсынұлытану аяқ алысынан-ақ Ахаңның Халықтың «Алғашқы шыққан көсемі» екендігін (М. Әуезов), «Қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз Ахмет» (С.Сейфуллин) екендігін, «бостандыққа жол көрсеткен Ахаң» (ұйымдастыру алқасы) екендігін жария етті. Алайда советтік тоталитарлық жүйе, И.Сталиннің қандыбалақ жендеті Ф.Голощекин ұлттық идеяны ту еткен А.Байтұрсынұлы

есіміне «шылдық» деген жұрнақты түбі түскен шелектей байлады, революцияға, халыққа қарсы қазақ ұлтшылдығының символы етіп жариялады. Бұл зымиян саясат арқылы жүйе төрт мақсатына жетті: біріншіден, Ахаңды, қазақ зиялыларын қорғаныс шебіне шегіндірді; екіншіден, оларды өз халқына құбыжық етіп көрсетіп, өз ұлтынан айырды. Қанатын қайырды, ұлтты басшысыз, рух көсемдерінсіз қалдырды; үшіншіден, дананың тарихтан алар орнын ластады. Байтұрсынұлытануды жанбай жатып сөндірді; төртіншіден, қазақ өзін танудан қалды, әлемдік халықтануда оның болмысы бір сәт аласарып, рухы төмендеді.

Алайда жүйе тарих тегершегінің айналуын тоқтата алмады. Жаңа тәуелсіздік заманасы Байтұрсынұлытану дамуына бірден-ақ екпін берді. Ұлт ұстазын енді-енді ғана тани бастағандаймыз. Ахаң есімі ақталғаннан бергі. Одан қалды осы мерейтой қарсаңында жарық көре бастаған алғашқы зерттеулер сондай әсер етеді.²

Ахмет Байтұрсынұлы – ХХ ғасырдың ірі құбылысы, феномені. Оның есімі осы дүбірлі ғасырдың түбірлі, түбегейлі құбылыстарымен тағдырлас. Сондықтан Байтұрсынұлытану шын мәнінде ғасыртану десе де болады. Сондықтан Байтұрсынұлытануды дамыту барлық гуманитарлық ғылымдардың ортақ парызы.

Ендеше, Ахаң болмысы жан-жақты ашылғанда ғана ұлы ұлт перзентінің қырлары мен сырлары ашылады, әлемдік ұлт-азаттық қозғалысына қазақ халқының қосқан сүбелі үлесі сомдалады. Сөз жоқ, бұл болашақтың ісі.

Ахаң ең алдымен Ресей шығысының ұлт-азаттық қозғалысының рухани көсемі. Ахаң Абай мен Ыбырайдан әрі кетті. Ұлт азаттығы үшін, қазақ автономиясы-мемлекеті үшін, ұлттық болмысы үшін күрес қазақ зиялыларының ұлттық платформасына айналды. Бұл болса 35 миллион түркі халықтарының ортақ ұраны еді. Әлихан, Ахмет ұлттық шеңберден шығып,

² Нұрғалиев Р. Алып бәйтерек // Байтұрсынов А. Ақ жол. Алматы. 1991, 3-14-бб.; Сәтбаева Ш. Байтұрсынов (1872-1937) // Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы, 1989. 3-20-бб.; Көшербаев Қ., Арын Е., Дүйсенбай Е. Адамдық диханшысы // Қазақстан мектебі. 1998. № 6, 5–25-бб.; Нұрпейісов К. Алаштың күрескер ұлы. Бұл да сонда, 29-37-бб.; Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. Алматы. 1995.

еуразиялық тұғырға көтерілді. Ол ғасыр басында Ұлт ұстазы атанып, бір өзі халықтың Абайы мен Ыбырайы бола алды.

Алаш қозғалысы – ХІХ ғасырдағы ағартушылар қозғалысының жалғасы, оның жоғары сатысы. Абай заманында ағартушылық ұлтымызды өркениетке таныстыру, табыстыру кезеңі болды.

Ыбырай Алтынсарин бұлағынан бастау алған Ахмет заманасы – ағартушылықты ұлтымыздың болмысын сақтап, оны өркениетті халықтармен жарыстыру үшін жүргізілген күрес заманасы еді. Ахаң оқу білімді, ағартушылықты «ерге теңдік, кемге кеңдік, азды көп теңгеретін» бостандық жолы деп таныды. Ендеше, Ахаң тек ұлы ағартушы санатында қалмай, оны ұлт-азаттық қозғалысының ең бір айбынды да айдынды шалқар қайнары ете алды.

XX ғасырда Ресей империясында ұлттық либералдық-демократиялық қозғалыс өрістеді, монархиялық Ресей конституциялық жолға экономикасын жаңғыртып, еуропалық ізге сала бастады. Қазақ зиялылары ресейлік жаңа реформаторлық буынның бір тармағы есебінде бой көтерді.

Сол сәтте ұлт-азаттық қозғалысының бірден-бір көсемі болып Әлихан Бөкейханов шықты. Ол еуропалық тәрбие алған, еуразиялық деңгейдегі энциклопедист-ғалым, қоғам қайраткері еді. Әлихан қазақ сахарасындағы ұлт-азаттық қозғалысын еуропалық демократиялық, конституциялық, парламенттік күрес жолына салды. Ахмет болса ұлт-азаттық қозғалысына гуманистік, ұлттық сипат берді. Еуропалық күрес рухын ұлттық сарын, әуенмен қабыстырды (ата-баба әруағын аттамады, атой салып, жауға шапқан замананы даттамады). Жаңа демократиялық күрес жолын сыннан (адаптациядан) өткізді.

Әлихан Ресей реформаторларының көсемінің бірі болды. Уақыт өткізіп, Әлекең орыс реформаторларының ұлттың өзін-өзі билеуіне қарсылығын көрді, қазақ жерін талауға бағытталған орыс қарашекпенділерін көшіру саясатын жүргізуге ынталы екенін түсінді, қазақты орыстандыру, шоқындыру, өз дінінен, ділінен бездіру саясаты ендеп, бойлап бара жатқанын көрген Әлихан орыс зиялыларынан бөлініп, Алаш туын тікті.

Осы тұста Әлиханға үлкен әсер етіп, ықпал жасаған қайраткерлердің бірі Ахаң еді. Қыр баласының қасында болды, бірақ ол орыс реформаторларының демократтық бағыт-бағдарын қолдай отыра, ұлт мүддесіне ойысты. Әлихан деңгейіндегі Шығысты Еуропамен қоса алатын Ахмет Байтұрсынұлы демократиялық күрес майданына қосылған сәтте қазақ зиялыларының қозғалысы толықсып, кемелдене түсті. Әлихан Еуропаны жетік білсе, Ахмет Азия тынысын, Түркі әлемін терең білетін.

Алаш зиялыларының Әлихан, Ахмет бастаған тобына тән басты сарын – барша халықтың мұңынан шыққан-ды. С.Сейфуллин 1923 жылы 30 қаңтарда «Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды» деген мақаласында: «байлардан бөліп жарлы табының ғана намыстарын жыртып, арын жоқтаған жоқ. Қазақ халқын байға, кедейге бөлмей, намысын бірге жыртып, арын бірге жоқтады»³ – деп әділ көрсетеді. Бұл бүкіл ұлттың, бүкіл отарлы елге айналған шығыстың азаттық майданы еді. Ахаңның өз тілімен айтсақ, Алаштың зиялылары «жұртым деп халықтың арын арлады, зарын зарлады, халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын» қорғады. Ол жалпыұлттық зар – отаршылдар тартып алған нулы, сулы ата қонысы, ана тілі, ұлттық ділі, ислам діні еді.

Қазағым, елім,
Қайқайып белің.
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың.
Қамауда жаның.
Аш көзіңді оянып, –

деп, қалың қазақ елін майданға шақырады. Бұл мотив (сарын) Абай заманасында тұспалдап айтылса, Ахмет заманасында қазақ зиялыларының ұлттық платформасына айналды. Бұл жалпыұлттық, одан қалды езілген 35 миллион Түркі халықтарының ортақ ұраны болды. Осы тұста Әлихан мен Ахмет ұлттық шеңберден шығып, еуразиялық деңгейге көтерілді.

³ Қазақстан мектебі. 1998. № 6. 40–43–66).

Әлекең мен Ахаң. Егіз құбылыс. Әлекең – тарих, экономика, статистика, саясат саласындағы реформатор. Егер Әлихан ұлт-азаттық қозғалысының саяси көсемі болса, Ахаң оның рухани көсемі.

Әлихан Бөкейханов – аристократ. Төрелігі бар, батыс рухындағы ғалым, күрескер-стратег, тактик, саясаткерлігі басым тұлға, Әлекең европа мен азияда тең басар Шоқан рухтас дауылпаз. Ахмет қарадан шықса да, ата-бабасы Шақшақ Жәнібек туралы патша өкілдері көрсеткендей, «хан емес, бірақ ханнан дәрежесі кем емес» дегендей тектілігі бар. Ахаңның ағартушылығы, гуманистігі, тәрбиеші-ұстаздығы мен мұңдалап тұратын.

Әлихан мен Ахмет одағы ұлт-азаттық қозғалысының толысуына, ұлттың ұлттық санасының жана деңгейге көтерілуіне ғажайып ықпал етті. Әлихан мен Ахаңның арқасында шығыстың ұлт-азаттық қозғалысы европалық бағыт алды. Ұлттық ұранға ие болды, томаға-тұйықтықтан шықты, бүкіл ресей шығысында Алаш туы жоғары желбіреді.

Қорыта айтсақ, Ахаңның ағартушылық саласында түркологияда Гаспринскийден өткен реформаторлығы бар, Гандиден бұрын танылған гуманистігі бар, әккі отаршыл ресей империясына қарсы жалындаған имам шамилдей өшпенділігі бар, түркі әлемін оятқан кемаль ататүрік сияқты ұлтшыл қаны мен жаны бар, сондай-ақ сун ят-сендей, сахаровтай ұлы демократтығы бой көрсетеді.

Ахаң – қай салада да болса ұлы реформатор.

Ахаң туралы сөз қозғағанда ең алдымен ұлылық, даналық деген не? деген сауалға жауап іздейік.

Қазақ атамыздан сөз қалған ба? «Әкенің баласы болма, елдің баласы бол!» – дейді дана халық. Дана болу – дара болу. Мұхтар Әуезов айтқандай, ұлт баласы болу үшін «үйелменді елінің өзегін жарған мұрат-мүддесінің» жолына басын тігу.

Ұлт перзентінің бойын кернеген өзгеше бір сүю сезімі бар. М.О.Әуезов ол «жай сүю емес, жар сүю емес, жанынан артық көріп, жұртын сүю, халқын сүю сезімі. Бұл сүюден қасиетті сезім жоқ. Ол сана, ол сезімнің алдында барлық басқа тірлік, бөгде тілек бас иеді».

Ұлылар салған ұлттық жол әлемдік даңғылға қосылатынын ескерсек, Ұлттың ұлысы – өркениеттің ұйтқысы, барша әлемге ортақ тұлға.

Ахмет Байтұрсынұлының ұлылығы неде, оның әлемдік азаттық қозғалысына қосқан үлесі қандай көрсеткіштермен өлшенбек, ұлт тарихына, ұлт тағдырына оның жасаған ықпалы қандай?

1. Ғасыр басында үркердей алып топ – Әлихан, Ахмет, Міржакып қазақтың демократиялық-либералдық бағыттағы зиялыларының басын қосып, еуропалық өркениеттік дәрежедегі қозғалысты қалыптастырды. Бұл қозғалыс діншілдіктен, нәсілшілдіктен, ұлтшылдықтан бойын аулақ салды.

«Жиған-терген» атты шығармасында:

Басында – сәлде,
Аузында – Алла.
Молдаларда не ғамал?
Көздерін сүзіп,
Жүздерін бұзып,
Алдап жұртты, жимақ мал.
Жұмақ молда қолында,
Сауда-саттық жолында.
Бергенге – жұмақ,
Бермесе – дозақ
Деп үйретер халыққа.
Жұмақтың кілтін,
Алланың мүлкін
Арендаға алып па?
Молда сатса тиынға,
Ол – Алла емес, сиынба!
Шалқақнан жатып,
Алланы сатып,
Аламын деп қорлама!
Еңбексіз ит жер.
Бейнетсіз бит жер,
Берсеңдер бер молдаға!
Өзінді бірақ алдама!
Ақшаға жұмақ жалдама!

– деп. Білім мен діннің арасын, олардың парқын саралады. Ахаң өз қазағын – далаға, орыс халқын – теңізге теңеп, қазақ сахарасын еуропалық өркениетке енгізу арқылы жетілдіруді көздеді. Балаларды бастауыш мектепте ана тілінде оқытып, негіз салғаннан кейін орыс тілін үйретуді ұсынды. Өзінің Г.П.Потаниннің 80 жылдық мерейтойына шығарған өлеңінде:

Атақты Сібір ұлы қарт Потанин,
Ер сүйсе, сендей сүйсін ел – Отанын.
«Қазақсың, қалмақсың» – деп алалау жоқ,
Отанның тең көресің барша жанын⁴–

дегені Ахаңның ұлт мәселесіндегі тазалығын, еуразиялық платформасын көрсетеді. Онда олар Қазақстан тағдыры Ресей елімен тамырлас екенін пайымдады, демократиялық Ресей құрамында конституциялық жолмен республика болуды көздеді. Өз парламенті бар, өз президенті бар, өзін-өзі билеу құқы бар бұл республика суверенді (егеменді) территориялық автономия болатын.

Ахаң бастаған алыптар тобы отаршылдыққа қарсы жалпы ұлттық құтқару майданын ашты.

Бұл бағдарлама қазақ елінің геополитикалық болмысын, демографиялық жағдайын, күрес дабылының тегеурінін есепке алған «Алаш» бағдарламасы қырғыз конфедерациясын құруға бағытталған қозғалысына, татар-башқұрттардың Идель-Урал, Қоқан автономиясына біріккен Түркістан еліне, Түркиядағы «Шығыс түркілерінің федерациясына» зор ықпал етті. Ахаңның шәкірті қырғыз А.Сыдықов 1932 жылы Қырғыз социалистік Тұран партиясын құруға ұмтылыс жасады. Бағдарламаның қолдан жазған жобасына қарағанда «Алаш» партиясының ықпалы бірден байқалады.⁵ Бағдарлама алты Алаштың теориялық еуразиялық дәрежесін көрсетті.

Алаш қозғалысы – ғасыр қозғалысы, оның бағдарламасының түп-төркіні – демократиялық Ресей құрамында конституциялық эволюциялық жолмен өз парламенті бар, өз президенті бар, өзін-өзі билеу құқы бар Республика болу еді.

⁴ А.Байтұрсынұлы. Шығармалары. Алматы, 1989. 44 б.

⁵ У истоков кыргызской национальной государственности. Бишкек. 1996. С. 124-136.

Алаш қозғалысы – ғылыми болжау, ғылыми көрегендікке негізделді. Ол қазақ елінің геополитикалық болмысын демографиялық жағдайын, күрес дабылының ағысын, екпінін, тегеуірінін есепке алды. Ол жадидизмге бет алған ағартушылықты қолдады. Советтік дәуірде тоталитаризмге қарсы бүкіл халықтық қарсылықтың өзегі болды.

2. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ зиялыларының рухани көсемі санатында 1913 жылы ұлттық биресмилік «Қазақ» газетін шығарды.

«Құрметті оқушылар» атты кіріспе мақалада Ахаң «жалаң аяқ, жалаң бас, жендеріміз киюсыз, етектеріміз жиюсыз ашылып-шашылып қамсыз жатқан» қазақтың «алдына түсіп, жол сілтеп, басшылық» етуді мақсат тұтқанын жазды. «Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құла,, тіл қандай керек болса, халыққа газет сондай керек. Газеті жоқ жұрт басқа газеті бар жұрттардың қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мақау, көзі жоқ соқыр сықылды»,⁶ – деп көрсетті.

Ахаң одан әрі «аталы жұртымыздың ауданды ұлтымыздың әруақты аты деп, газетіміздің есімін «Қазақ» қойдық. Ұлт үшін деген істің ұлғаюына күшін қосып, көмектесіп, қызмет ету қазақ баласына міндет. Халыққа қызмет етеміз десендер, азамат таңдар тура жолдың бірі осы. Жол ұзақ, ғұмыр қысқа, қолдан келгенін ғұмыр жеткенше істеп кетелік. Малша оттап, асап ішіп, халық үшін қам қылмай, қарын тойғанына мәз болып, мал өлімінде өлмейік»,⁷ – деп жазды.

Мұхтар Омарханұлы 1913-1918 жылдары шыққан ұлттық мектепке айналған «Қазақ» газетінің кезеңін «Қазақ» газетінің дәуірі деп атады. Ұлы ұстазы 50 жасқа келген күні Мұхан: «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын. Ол газеттің жаны кім еді? Ішіндегі қажымайтын қайрат, кемімейтін екпіні кімнің екпіні еді? Ол екпін ұйықтаған қазақты айқайлап оятуға заман ерік бермеген соң, маса болып қалай ызыңдап оятамын деп, ұзақ

⁶ «Қазақ» газеті. Алматы, 1998. 10 б.

⁷ Бұл да сонда. 11 б.

бейнетті мойнына міндет қылып алған Ахаңның екпіні болатын», – деп лебіз білдірді. Ахаң шығарған «Қазақ» газеті «Халықтың көзі, құлағы һәм тілі» ғана болып қоймады, өзі болды. Ұлттану органына айналды.

Егер «Правда» газеті большевизмді жеңіске даярласа, Герценнің «Колоколы» декабристерді сенат алаңына шығарса, «Қазақ» газеті қазақ халқын оятып, дауылды-дабылды дүбірге қосты. «Қазақ» газеті аз жылдар ішінде Мұхаң айтқандай, «болып өткен оқиғаларына қарағанда көп заманға жауап ұратын толқынды заманының бірі»⁸ болды.

Осы тұста Әлихан Алаш қозғалысының саяси көсемі болса, Ахаң рухани көсеміне, бас идеологына айналды.

3. Ахаңның ұлылығы Ұлт ұстазы дәрежесіне көтерілген еңбегінде, гуманист, ағартушы 1907 жылы жазған өзінің «Анама хат» деген өлеңінде:

Адамнан туып, адам ісін етпей,
Ұялмай не бетіммен көрге барам?!

– деп тебіренді.

1914 жылы «Елу-алпыс балаға арнап берген сабақтан алты миллион қазақты алаламай істеп отырған ісімді артығырақ көремін» деп, ұлт мүддесіне еңбек етуді өмір арнасы етті. Өзін «адамшылық диханшысы» деп жариялады, «тұқымын адамдықтың» шашты, екті, «адамдық хайуанға» жорық ашты, ұлттың намысы мен сезімін оятты, ұлттық сана қалыптастыруға бар күш-жігерін бағыштады.

Қазық боп жұртқа,
Қорған боп сыртқа.
Кім ойлайды намысты!, –

деп, ел намысын, жұрт жұмысын алға тартты. «Қазақ халқы жұрт қалпында ғұмыр шегуге басқалармен теңелсе екен», – деген стратегиялық мақсат тұтты.

⁸ Байтұрсынұлы А. Ақ жол. 17-18 бб.

«Ұлт жұмысы, – деп жазды Ахаң. «Орысша оқушылар» атты мақалада, – үлкен жұмыс».⁹ «Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек», – дейді Ахаң.

Ұлы ұстаз профессионализмге көңіл бөледі. Ахаңның айтуынша, «мал бағатындар мал бағуын жақсы білуге керек. Ел бағатындар ел бағуын жақсы білуге керек. Бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білуіне керек».¹⁰

«Жұрт ісіне жаны ашып, жұрт намысына қаны қызатын» азаматқа Ахаң «ұлт намысы» екі ауылдың, екі таптың я екі рудың намысы емес екендігін ескертеді.

«Балам деген жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шықсын! – дей келіп, Ахаң, – баланы ұлша тәрбиелесең ұл болмақшы. Құлша тәрбиелесең құл болмақшы»,¹¹ – деп пайымдайды. Рухани отаршылдықтың сырын терең түсінген халықты бұралқы құлдықтан, «соқыр санадан», «бұратана санадан», «адамдық айуандықтан» құтқарып, «ауруын аздырып», «теңін күшейтіп», «қазаққа ес кіргізу» жолын іздеді.

Ахаң ұлы ұстаз-теоретик ретінде бала тәрбиесінен бастап, ұлттық санаға дейінгі педагогикалық проблемаларды жан-жақты зерделеді. «Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізетін. Әлсіздерге күш беретін – өнер-білім, сол өнер-білімге үйренсек, тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, біз де өз алдымызға бір жұрт екенімізді білдірер едік»,¹² – деп армандайды Ахаң.

Ахаң, ұлт ұстазы ретінде, Мұхаң айтқандай, «елшілдік ұранын» көтерді, ұлттың мұң-мұқтажына, мүддесіне тоқтала келіп, «заманына қарай амалы» барын айтып, «талап жоқ, үміті мол» қазаққа «ғамалыңды түзет, түзелмесең, ешкімге кінә қойма!.. Еңбексіз егін шықпайды, терлесең, терің тегін қалмайды. Телміріп алған теңгеден тер сіңірген тиын жұғымды»,¹³ – екенін дәлелдейді. XX ғасырдың басындағы

⁹ Бұл да сонда. 260 б.

¹⁰ Бұл да сонда. 252 б.

¹¹ Бұл да сонда. 260 б.

¹² Бұл да сонда. 254 б.

¹³ Бұл да сонда. 214 б.

нарықтық экономикаға халық пейілін бейімдейді. Мұны бүгінгі нарық заманасында біздің арамызға келіп айтып тұрғандай.

Бір сөзбен айтсақ, Ахаң ұстаздықты ұлттық мүддеге бағындырып, ағартушылықты планетарлық масштабта қарады, өз халкын білім жарысына түсетін күнге жақындатты.

Ахаңның реформаторлығы ұлт зиялыларын тәрбиелеуден де көрінді. Ахаңның сүйікті шәкірттері ішінде Міржақып Дулатұлы, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, башқұрт Заки Валиди Тоған, қырғыз Ишеналы Арабаев барын айтсақ та жеткілікті. Осы ұлы тұлғалар – Ахаң мектебінен, «Қазақ» мектебінен өткен жандар. Олардың әрқайсысы ұлы Ахаңды ұстазы ретінде танып кетті.

4. Алаш көсемдері, оның ішінде Ахаң, 1916 жылы ұлт-азаттық көтерілісі Кеңесары хан заманасындай патша өкілдерімен жекпе-жекке шығып, қанға бөккен кезінде ұлтты қансыратпай аман алып қалу жолын іздеді.

Ахмет Байтұрсынұлының реформаторлығы 1918 жылы Қазан төңкерісі, азаматтық қарама-қарсылық, дауылды-дабылды жылдарда да көрінді.

Біріншіден, Алашорда мемлекеттігін құрушылардың бірі болды.

Екіншіден, 1919 жылы 4 сәуірде Совет өкіметі советтік платформаға көшкен Алашордаға кешірім жариялап, ұлттық келісімге келді. Алаш зиялылары жаппай қуғыннан, қырғыннан ондаған жылдар бойы аман қалды. Совет өкіметі мен Алашорда арасын жарастырып, ұлттық келісімге жеткізген Ахаң еді.

Үшіншіден, В.И.Лениннің ұсынысымен Қазақ өлкесін басқаратын қазақ (қырғыз) революциялық комитетінің төрағасының орынбасары болған А.Байтұрсынұлы болашақ Қазақ автономиясының аясына барлық қазақ жерін жинауда ерекше қажырлылық танытты. Челябин губерниясына еніп кеткен Қостанай уезін Қазақ өлкесіне қайтару үшін М.Сералинмен бірге В.И.Ленин атына арнайы хат жазып қана қоймай, советтердің Бүкілодақтық атқару комитетінде, РКП(б) орталық комитетінде арнайы қаратты.

Қазақ ревкомы бұл ұсынысты қарап, қаулы қабылдады.

Сондай-ақ Ахмет Байтұрсынұлы біртұтас Советтік мемлекет құрамындағы республиканың егемендігі туралы мәселені ашық қояды.

1920 жылы 24 июньде Т. Рысқұлов, А. Байтұрсынұлы, Ф. Ходжаев, З. Валидов қосылып Ленинге хат жолдады. Ол хаттағы «бокты сідікпен жуып болмайды», деген тезис Ахандікі деген деректер бар.

Бір сөзбен айтқанда, Ахаң Совет заманасында ұлтқа қызмет етуді бір рет тоқтатқан емес. Бұл жылдары Ахаң одақ көлеміндегі советтік тоталитарлық жүйеге қарсылық көрсетіп, шет аймақтардағы халықтардың мұң-мұқтажын жоқтаған, еңіреген ер екендігін, ұлт-азаттық қозғалысының қайраткері екендігін таныта білді. Әуелі совет режимімен белдесіп, кейін күрес аясын рух саласына көшірді.

Ахаң, – ғұлама ғалым. Философ, ойшыл. 1929 жылы «Литературная энциклопедия» ол туралы әділ баға берген еді. Онда былай белінген: «Халықшыл әрі ұлтшыл Б. Қазақтың тұңғыш көрнекті лингвист-ғалымы болып табылады. Ол – қазақ тілі емлесінің (орфография) реформаторы, қазақ тілінің грамматикасы мен қазақ әдебиеті теориясының негізін салушы».

Есімі шартарапқа танымал академик А.Н. Кононов Ахаң есімі аталмайтын кездің өзінде «түркология саласындағы ұлы реформатор» деп атады: «Араб әліпбиі негізінде түзілген әрі жетілген қазақ әліпбиінің авторы, қазақ тілінде қазақ тілінің фонетикасы және синтаксисы, этимологиясы бойынша, сонымен қатар сөз өнерінің теориясы және қазақ тілінің тарихы жөнінде оқулықтар жазған».

Ахаң – ұлы ойшыл тұлға. Ол феодалдық патриархалдық болмысқа, ескілікке қарсы тұрды. Билік, халық билігі, сезім, сана, бостандық, адамгершілік, өркениет, мәдениет, дін, ғылым, ел бірлігі, отан, ел, халық т.б. философиялық категорияларға көзқарасы Ахаңның биік рухтың адамы екендігін көрсетеді. Ахаңның мұрагері жиырма алтыдағы ұлы Мұхтар: «Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран», «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты

біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын!» – деп атап айтты.

М.О.Әуезов осы арада ұлы қайраткер реформатор тұлғаның, академик Серік Қирабаев айтқандай, қазақ әдебиетінің, қазақ даласына «Азаттық идеясы тарай бастаған тұста жаңа позицияның бастаушысы, алғашқы ту ұстаушысы» болғандығын тарих таразысына сол кезде салып кетті. Оқу-білім берудегі жаңа типті мектеп, білім беру жүйесін, татарланып шұбарланған ана тілді сақтап қана қалмай, ана тілім – жаным деп, түркі тектес халықтардың ішіндегі ең ғылыми, әдеби бай тіл дәрежесіне жеткізген ерен еңбегін, елшілік ұранын, ұлттық мүддені алтын қазық қылды. Ахаң тіл тағдырын ұлт тағдырымен біртұтас қарады. Ұлт болып, әлемдік деңгейде болуы үшін ұлттық әдебиет керектігін айтып қоймайды, қазақ әдебиеті теориясының негізін қалады. Тіл мен әдебиетті ұлт болмысына асыл тірек етті. Міне, осылай Ахмет Байтұрсынұлы ХХ ғасырдағы әлемдік ұлт-азаттық қозғалысының реформатор көсемдерінің бірі болды. Ұлт санасын, тілін, ділін, әдебиетін, мәдениетін, өнерлік қарекетін әлемдік өркениет тілегіне сай түбірінен жаңалады, жаңғыртты, түркі әлемінің алдыңғы шебіне шығарды. Абақтыда, айдауда, қамауда жүріп, аз өмірінде осындай ұлы істі жасау ұлылардың ұлысының ғана қолынан келсе керек.

Әділдікті, тендікті, ұлт бостандығын жақтаған, бүкіл болмысымен «өз діні, тілі, жазуы сақталу» үшін адамдық диханшысы болып, ұлт үмітін ақтаған, ар, намысын, дүниетанымын, көзқарасын, үзенгілес достарын абақтыда, өлім алдында сатпаған, қазақтың қазақ болып, алдыңғы шепте кетіп бара жатқан халықтармен теңеліп, ұлт бірлігін, халық тірлігін арқау етіп, елін еңселі биікке жетуін өмір бойы аңсаған ұлт ұстазы – ХХ ғасырдың ұлы реформаторларының бірі жаны жайсаң, ары мөлдір бұлақ, ұлтқа, өркениетке сіңірген еңбегі телегей теңіз Ахаңның тұғыры – ұлылық тұғыры. Тарихта әділдік болса, ол Ахаң есімін болашаққа осылай хаттайды, қасиетті ұлы Ұлт ұстазын қазақ қазақ болып тұрғанда жадында мәңгі сақтайды.